

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 15 (2020)

ISSN 2083-1765

Tom dedykowany Pani Profesor Elżbiecie Rudnickiej-Firze

DOI 10.24917/20831765.15.4

Stanisław Cygan

ORCID 0000-0002-1108-3302

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce

Miejsce gwary opoczyńskiej w lokalnej prasie (na przykładzie kieleckich „Przemian”)

Słowa kluczowe: dialektologia, gwara, region opoczyński, czasopiśmiennictwo regionalne

Keywords: dialectology, local dialect, Opoczno region, regional periodicals

W artykule dokonuję próby oceny przydatności wybranych tekstów prasowych zamieszczanych w kieleckich „Przemianach”, miesięczniku społeczno-kulturalnym Ziemi Kieleckiej, wychodzącym w Kielcach w latach 1970–1989, jako źródła do badań gwar polskich, a ściślej – gwary opoczyńskiej (gwar opoczyńskich?)¹. Chodzi mi o pokazanie miejsca gwary w lokalnej prasie, form jej obecności na łamach tego regionalnego periodyku, a przez to wprowadzenie w językowy koloryt lokalny (na przykładzie leksyki). Trzeba dodać, że prasa lokalna jest niedostatecznie wykorzystywana do badań dialektologicznych (por. np. Zieniukowa 1959; Serkowska 2011; Pająkowska-Kensik 2014; Piechnik 2014; Cygan 2016).

Wymienione czasopismo funkcjonowało na kieleckim rynku wydawniczym² przez prawie 20 lat (obok dwóch periodyków naukowych: „Rocznik

¹ We Wstępie do *Słownika gwary opoczyńskiej* (Cygan 2018: 7–8) pisałem: „Terminem gwara opoczyńska (może gwary opoczyńskie?) obejmuję mowę mieszkańców wsi regionu opoczyńskiego zróżnicowanych pod względem pokoleniowym, stopnia wykształcenia, miejsca zamieszkania, która posiada wiele cech wspólnych, ale też odrębnych, swoistych, charakterystycznych dla danej wsi czy kilku, kilkunastu wsi, zwłaszcza w zakresie wymowy (fonetyki) i słownictwa. Jest przez nich samych rozpoznawalna jako własna („mówienie po naszymu”), także ich przez sąsiadów, stanowiąc ważny wyznacznik tożsamości regionalnej, obok np. stroju ludowego, tradycji tkactwa ludowego, tańca – oberka opoczyńskiego”. I. Jaros (Jaros 2001) używa terminu gwary opoczyńskie, natomiast M. Kamińska (Kamińska 1956) i M. Szymczak (Szymczak 1966) – gwara opoczyńska. Na inne jeszcze rozumienie tego terminu wskazują dalej, powołując się na lekturę prac E. Sławkowej (Sławkowa 2003) i innych badaczy.

² Spośród czterech okresów rozwojowych historii prasy regionalnej wyróżnionych przez M. Adamczyka (Adamczyk 1991) „Przemiany” ukazywały się w okresie Polski Ludowej (126 numerów pisma). Po prawie dwudziestu latach pismo przestało się ukazywać. Pierwszy numer został wydany we wrześniu 1970 roku, a ostatni w nakładzie 10 000 egzemplarzy ukazał się w grudniu 1989 roku. Redaktorzy pisma to: od nr 1 z 1970 r. do nr 4 z 1972 r. – Bronisław Zapała; od nr 5 z 1972 r. do nr 2 z 1976 r. – Tadeusz Szwej; od nr 3 z 1976 r. do nr 10 z 1980 r. – Tadeusz Wiącek; od nr 11 do nr 12 z 1981 r. obowiązki redaktora naczelnego pełnił Zbigniew Nosal; od nr 1 do

Świętokrzyski”, „Studia Kieleckie” i prasy codziennej: „Słowo Ludu” i „Echo Dnia”). Zmieniał się jego nakład, format, szata graficzna, skład osobowy, osoba redaktora naczelnego, ale – co najważniejsze: pozostało ono do końca narzędziem promocji kultury regionu świętokrzyskiego, w tym – kultury ludowej.

Wyekscerpowane przeze mnie teksty z „Przemian” stanowią dobre źródło do badań historii gwar w ogóle, charakterystyki języka wsi regionu Małopolski środkowo-północnej (Kieleckie), Małopolski północno-zachodniej (Opoczyńskie) oraz gwary podhalańskiej³. Gwara występuje w nich przede wszystkim jako język folkloru, wzorzec stylizacyjny, tworzywo tekstów poetyckich, a także jako język mówiony mieszkańców wsi. Choć w artykule odnoszę się tylko do gwary opoczyńskiej, to uwagi poniższe dotyczą wszystkich wybranych przeze mnie tekstów prasowych „Przemian” zawierających elementy gwarowe o różnej przynależności geograficznej (Kielecczyzna, Opoczyńskie, Podhale). Teksty mają różny kształt językowy związany z konwencją gatunku (gadka, tekst poetycki, opowiadania ludowe, historie mówione). Są one reprezentatywne również dla ludowego stylu artystycznego. Należą do nich:

- gadki ludowe – duża liczba godek z różnych miejscowości byłego woj. kieleckiego z dwóch regionów: kieleckiego i opoczyńskiego, zebranych w terenie przez dziennikarza Stanisława Fornalę, także przez poetę, działacza społeczno-kulturalnego, folklorystę Bolesława Wojewódzkiego, kogoś podpisującego się akronimem eM,
- teksty poezji ludowej i opowiadania ludowe (zob. np. Labocha 1990) zamieszczone w rubryce *Twórcy ludowi*, *Folklor*: wiersze Rozalii Grzegorzycykowej i Wojciecha Grzegorzycyka-Poniewierki, Tomasza Gajdy, Marii Cedro-Biskupowej, Feliksa Raka, Juliana Smugi i innych,
- fragmenty tekstów prozatorskich Agnieszki Barłóg, które później weszły w skład książki *Walkowa Pani* autorstwa tej pisarki (gwara kielecka w funkcji wzorca stylizacyjnego),
- teksty mówionego języka mieszkańców kieleckiej wsi Dębska Wola, gm. Morawica (na przykładzie wspomnień mieszkańców zebranych przez Tomasza Gajdę): *Chleb, Gody, Wielgi Post*,
- opoczyńskie przysłowia ludowe.

nr 8 z 1982 r. – Stanisław Mijas, od nr 9 z 1982 r. do nr 9 z 1988 r. – Jerzy Daniel; od nr 10 z 1988 r. do nr 12 z 1989 r. – ponownie Bronisław Zapała. Interesująco na temat lokalnej prasy pisali m.in. J. Kępa-Mętrak (2005; 2012), A. Jachimczyk (2002), M. Siuda (2012) czy H. Wolny (1973).

³ Materiały prasowe „Przemian”, stanowiące źródło do badań dialektologicznych (gwary kieleckie, gwara opoczyńska, gwara podhalańska), ukazywały się w latach 1970–1975, także w latach 90. XX wieku. Tylko jeden tekst odnosi się do gwary podhalańskiej. Jest to opowiadanie pt. *Sietniok* (zob. Materiały źródłowe: Topacz W. [1985: 33]). Jak podaje *Mały słownik gwar polskich* (Wronicz red. 2009: 253), *sietniok* to człowiek niedorozwinięty fizycznie lub umysłowo, słaby, chorowity; Mp pd-zach. To samo znaczenie rejestruje *Słownik gwar małopolskich* (Wronicz red. 2017 II: 76). Taki jest bohater tego utworu, Jantek Kisot – mieszkaniec wsi, nędznie ubrany, zaniedbany, prymitywny, głupi, bojaźliwy, a najbardziej bojący się mądrych ludzi.

Gwara opoczyńska w badaniach językoznawczych

Gwara opoczyńska, charakteryzowana w artykule w świetle źródeł z „Przemian”, była przedmiotem szczegółowych badań językoznawczych: w XIX wieku prowadzonych przez Jana Łosia (Łoś 1886), w XX wieku: w latach 60. i 70. – badania Marii Kamińskiej z Uniwersytetu Łódzkiego (Kamińska 1956), Mieczysława Szymczaka z Uniwersytetu Warszawskiego (Szymczak 1966), zaś pod koniec XX wieku i na początku XXI – badania Ireny Jaros z Uniwersytetu Łódzkiego (Jaros 2001); por. także teksty gwarowe Kazimierza Nitscha (Nitsch 1960) i Genowefy Surmy (Surma 1988).

Ogólną charakterystykę gwar Małopolski północno-zachodniej (Opoczyńskie) w odniesieniu do wybranych cech systemu językowego zawierają prace dialektologiczne Kazimierza Nitscha *Dialekty języka polskiego* (1915) i Stanisława Urbańczyka *Zarys dialektologii polskiej* (1984, wyd. VI).

Gwary regionu opoczyńskiego zajmowały ważne miejsce w badaniach łódzkiego uczonego Karola Dejny. Opoczyńskie stanowiło dla niego składową część województwa kieleckiego, do którego kiedyś należały omawiane tereny. Nie dokonuję tu charakterystyki powyższych opracowań. Dodam tylko, że zawierają one wyniki badań terenowych autorów, pokazują elementy systemu językowego tych gwar oraz słowniczek, ukazują również zmiany, jakie dokonały się w gwarach po siedemdziesięciu latach.

Najpełniejszy opis języka wsi opoczyńskich przynosi monografia Ireny Jaros *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza*. Badaczka wskazała na pograniczny charakter tych gwar⁴: na ich ukształtowanie znaczący wpływ miały dialekty małopolski i mazowiecki oraz częściowo wielkopolski, którego innowacje dotarły na omawiany teren przez medium sieradzko-łęczyckie.

Jak wspomniano, źródłem materiału językowego w artykule są materiały prasowe (kieleckie „Przemiany” – zob. *Źródła*). Ze względu na to, że w tekście odnoszę się tylko do opoczyńskiej leksyki gwarowej, przedstawiam krótko informacje o stanie badań w tym zakresie.

Najstarsze materiały leksykalne z Opoczyńskiego zostały zebrane w trakcie badań terenowych prowadzonych przez Jana Łosia latem 1883 roku w części powiatu opoczyńskiego, leżącej między Opoczmem i Sulejowem, przeważnie we wsi Mikołowice (dziś: Mikułowice):

W swej pracy nie opieram się wyłącznie na ostatnich notatkach, ponieważ wychowany na wsi, i to właśnie w powiecie opoczyńskim wskutek częstych od dzieciństwa stosunków z włościanami mogłem się mniej więcej dokładnie poznać z ich gwarą; starałem się jednak wszystko stwierdzać przykładami, słyszanymi z ust ludu (Łoś 1886: 147).

⁴ Tak też traktuje zespół gwar opoczyńskich S. Gala (Gala 2014: 247) jako gwary pogranicza małopolsko-mazowieckiego.

Dodany do artykułu *Gwara opoczyńska. Studium dyjalektologiczne* słownik alfabetyczny wyrazów gwarowych liczy 370 wyrazów⁵ (zob. Cygan 2005a; Karaś 2011).

Słownictwo ludowe z Opoczyńskiego zostało włączone do opracowywanego w Krakowie w Zakładzie Dialektologii Polskiej PAN *Słownika gwar polskich*, którego 33 zeszyty ukazały się drukiem. W wykazie *Źródła* (1977: 22) do *Słownika gwar polskich* w grupie źródeł rękopiśmiennych podaje się jeszcze inny rękopiśmienny *Słowniczek gwary opoczyńskiej (niektóre wyrazy z Opatowskiego)* Łosia z roku 1885. Znalazł się on wśród materiałów źródłowych do wydawanego przez Jana Karłowicza *Słownika gwar polskich* (Karłowicz 1900–1910). Zdaniem Haliny Karaś (Karaś 2011), jest to prawdopodobnie rozszerzona wersja słowniczka opublikowanego jako dodatek do monografii o gwarze opoczyńskiej z roku 1886 (autor wymienił materiał rękopiśmienny, a nie opublikowany słownik, jako źródło do SGP Karłowicza).

W *Źródłach* do *Słownika gwar polskich* znajdujemy też informacje o gwarowej leksyce opoczyńskiej, która została włączona do kartoteki SGP w Krakowie. Są to niewielkie słowniczki gwarowe poszczególnych wsi⁶ (materiały w postaci kartek dokumentacyjnych zebrane przez sześciu językoznawców z różnych ośrodków naukowych w Polsce w latach 20.–30., 60. XX wieku, z jego części środkowej, z 21 opoczyńskich wsi).

Słownictwo ludowe z Opoczyńskiego stanowi też część regionalnego zbioru słownictwa ludowego pt. *Słownictwo ludowe z terenów byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, opracowanego przez Karola Dejnę (Dejna 1974–1985), a opublikowanego w 12 tomach „Rozpraw Komisji Językowej ŁTN”. Zbiór słownictwa liczy nieco ponad 29 000 wyrazów hasłowych ułożonych w porządku alfabetycznym – zob. też *Indeks alfabetyczny i indeks a tergo do „Słownictwa ludowego...” Karola Dejny* (Gala, Frank-Rakowska, Gala-Milczarek 2010) wykorzystywany w badaniach morfologicznych. Spośród 121 punktów badawczych, wyznaczonych przez Dejnę, osiem z nich objęło teren Opoczyńskiego⁷: 15 Dęba piotrk. (Opoczno), 15L Libiszów piotrk. (Opoczno), 15T Trzebina piotrk. (Opoczno), 19 Stoczki piotrk. (Opoczno), 19J Jawór piotrk. (Opoczno), 20J Jelnia radom. (Opoczno), 21 Sławno radom. (Opoczno), 24S Straszowa Wola piotrk. (Opoczno).

Materiały językowe z terenu Opoczyńskiego znalazły się także w innych opracowaniach dialektologicznych Dejny: *Atlasie gwarowym województwa kieleckiego*; *Atlasie gwar polskich*, t. 1. *Małopolska*; *Atlasie gwar polskich. Sektor VII (kielecki)*⁸. Zostały również włączone do *Małego słownika gwar polskich* (red.

⁵ Słowniczek w artykule Łosia *Gwara opoczyńska. Studium dyjalektologiczne* (1886) zajmuje jego końcową część (s. 182–190). Zob. też Cygan 2005a; 2005b.

⁶ *Źródła rękopiśmienne*, [w:] *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 110–150.

⁷ W tomie 1., zawierającym zbiór słownictwa na litery A–B, było to 100 miejscowości.

⁸ Zob. *Bibliografia*. W Wykazie punktów, informatorów i eksploratorów znajdują się: p. 720. Dęba Opoczyńska, gm. Poświętne, woj. piotrkowskie (pow. Piotrków Trybunalski) i p. 724 Stoczki, gm. Mniszków, woj. piotrkowskie (pow. Opoczno). Zob. Dejna 1994: 13.

Wronicz 2009), a także do *Słownika gwar małopolskich* (red. Wronicz 2016, 2017).

Z moich obliczeń wynika, że w *Słowniku gwar małopolskich*, obejmującym dwa tomy (ok. 7900 wyrazów), znajduje się 120 wyrazów z Opoczyńskiego, z których cytaty pochodzą z wypowiedzi mieszkańców wsi tego regionu (tom I: 63 wyrazy; tom II: 57 wyrazów). Na łączną liczbę 360 stron słownika co 3 strona ma ilustrację cytatową ze wsi opoczyńskich: *andrzejki* 'zwyczajowy wieczór wróżb dotyczących głównie zamążpójścia w przeddzień lub w dzień wspomnienia Świętego Andrzeja (29 lub 30 listopada)', *bagno* 2. 'wiecznie zielony, niski krzew, o białych kwiatach i skórzastych liściach wydzielających silną woń, mających właściwości lecznicze, często używanych jako środek przeciw molom odzieżowym', *bosso* 'z gołymi stopami; bosó', *buczeć* 'głośno płakać', *buczyna* 1. 'buk', *budnik* 'budzik', *burkować* 'brukować', *ciupa* 'areszt, więzienie', *czernina*, *czerznina* 'zupa z dodatkiem krwi, najczęściej kaczkki', *dwojaki* 'podwójne naczynie gliniane z uchwytem w miejscu złączenia, używane do noszenia jedzenia pracującym w polu', *dziabać* 1. 'uderzać ostrym narzędziem; rąbać, siekać, kłuć', *fajera* 'krążek żeliwny lub jedna z żeliwnych obrączek zamykających lub zmniejszających otwór w płycie kuchennej; fajerka', *fartuch* 2. 'okrycie wierzchnie bez rękawów, zakładane na ramiona, zapinane lub wiązane pod szyją, rodzaj peleryny', *fasąg* 'wóz z wyplatany bokami do przewożenia ludzi, też same boki; wasąg', *galancie* 1. 'ładnie, dobrze', *galanty* 'elegancki, ładny, wspaniały', *gorączka* 'upał', *granica* 'miedza, też pas ziemi między wioskami', *jagodzina*, *jagodziny* 'krzewinki borówki czarnej, czyli czarnej jagody', *japa* pogard. 'usta', *jełopa* 'człowiek nierozgarnięty', *kalaruch* 'karaluch', *kędziorowaty* 'kędzierzawy', *kielec* 'kieł, ząb zwierzęcia', *kobylak* 'szczaw kędzierzawy', *kocotek* 'pomponik', *kołacz* 'obrzędowe ciasto weselne', *komas*, *komasa* 'komar', *kozica* 2. 'trzonek bata, biczycho', *kozieł* 1. 'samiec kozy', *krasić* 'barwić, farbować', *kraszanka* 'pisanka', *kręt* II 'krętacz', *latoś* 'tego roku, w tym roku', *lekować* 'leczyć', *lewentarz*, *liwentarz* 'zwierzęta domowe, inwentarz', *luchcik* 'mała, osobno otwierana część okna', *łoboda* 'chwast – lebioda', *łopuch* 'roślina – łopian', *łupać* 1. 'rozdzielać na kawałki', *matyjasić (się)* 'marudzić, nudzić się', *matyjasio* 'smutno, nieswojo, dziwnie', *mętał* 'medal', *mętryka* 'dokument potwierdzający narodziny, chrzest, ślub, metryka', *międlica* 'przyrząd do łamania łądyg lnu', *mrygać* 'mrużyć', *murowanka* 'dom murowany', *nastąpić się* 'najczęściej o koniu lub krowie: przesunąć się trochę', *nazad* 2. 'w określeniach czasu; wstecz, temu', *niebowy* 'o kolorze: niebieski', *niemka* 'grzyb jadalny – łuskiwiak płachetka', *nienasytka* 'owad – ćma', *nieużyczliwy* 'niełubiący komuś coś pożyczać, nieuczynny', *niezgraba* 'niezdara, niedołęga, niedorajda', *niwka* 'mały zagon, półko', *nowina* 'pole uprawiane pierwszy raz po dłuższej przerwie lub po wykarczowaniu lasu', *nuże* 'wykrzyknik przynaglający do pośpiechu', *objak* 'but z drewnianą podeszwą i skórzanym wierzchem', *obtoknąć* 'opłukać wodą', *ochrapieć* 'ochrypnąć', *ochtaba* 'okres ośmiu dni poświęcony obchodowi uroczystego święta, szczególnie Bożego Ciała; oktawa', *orzędzie* 'przednia część ubrania na wysokości klatki piersiowej', *paździoy* 'odpadki przy międleniu lnu lub konopi; październik', *peruga* 'peruka', *pierdolić* 2. 'gadać głupstwa', *plucha* 1.

‘długotrwały deszcz, słota’, *płużycza* 1. ‘pług drewniany’, *pocziarz* 1. ‘listonosz’, *podajać, podawać* ‘trzymać dziecko do chrztu; być chrzestnym’, *podróżka* ‘grzyb – twardzioszek przydrożny’, *podśniadanek* 2. ‘posiłek jedzony bardzo wcześnie przed śniadaniem’, *potoknąć* ‘opłukać’, *powązka* ‘kawałek płótna używany do cedzenia mleka’, *prażaki* ‘potrawa z ziemniaków i mąki’, *prośnianka* 1. ‘słoma z prosa’, *przybaczyć* ‘przypomnieć’, *przygubie* ‘górna część stopy; podbicie’, *przypatrunek* ‘przyglądanie się’, *psiocha* ‘potrawa z mąki zasypywanej na wrzącą wodę’, *pućować* ‘czyścić’, *rogówka* ‘trójkątna chustka na głowę’, *roztrząsać* ‘rozrzucać’, *skarębel* ‘otwór w łodzi, przerębel’, *skarupa* ‘skorupa (skorupka) jajka, muszla ślimaka, łupina orzecha, część zbitego naczynia’, *skutka* ‘czkawka’, *słabować* ‘chorować’, *smyk* 1. ‘złodziej’, *snowadła* ‘przrząd do snucia przędzy’, *sparyżować* ‘sparaliżować’, *stążka* ‘wstążka’, *swarzyć się* ‘kłócić się’, *szkutka* ‘czkawka’, *tańcownica* ‘kobieta dobrze tańcząca’, *tarczyna* ‘tarnina’, *tluczek* ‘kij zakończony kółkiem z otworami, którym się ubija śmietaną przy robieniu masła w maślnicy’, *tok* 2. ‘żłób do karmienia i pojenia zwierząt domowych’, *tracht* ‘szeroka droga’, *trzaskący* ‘o mrozie: silny, duży, siarczysty’, *trzon, trzan* ‘dno pieca chlebowego’, *tuman* ‘głupiec’, *ugadać* ‘omówić, przekonać’, *urzieć* ‘zobaczyć, ujrzeć’, *uważać* 1. ‘okazywać szacunek, cenić’, *uwrocie* 1. ‘miejsce na skraju pola przy końcu bruzdy, gdzie oracz zawraca pług przy orce’, *wańtuch, wantuch* 1. ‘duży worek’, *werko* ‘prowizoryczne łóżko z desek’, *wewiórka, wywiórka* ‘wiewiórka’, *womity, wonity* ‘wymioty’, *wyburzały* ‘spłowiwały na słońcu, wyblakły’, *wydarzyć się* ‘udać się’, *wyjmać* ‘wyjmować’, *wykurzyć* ‘wypędzić’, *zapazucha* ‘zanadrze’, *zaświarczenie* ‘zaświadczenie’, *złotczyzna* ‘gatunek wierzby’, *zmagać/ smagać się* ‘mocować się’, *zmówiny* ‘zaręczyny’, *zołzować* ‘o koniu: mieć zołzy, chorować na zołzy’, *zwędzić* ‘ukraść’, *żeleźniak, zieleźniak* 1. ‘garnek żeliwny’.

Zebrane przeze mnie materiały językowe po 135 latach od badań Jana Łosia w 40 wsiach w 8 gminach powiatu opoczyńskiego stały się podstawą opracowania słownika gwarowego zawierającego około 2000 wyrazów hasłowych (Cygan 2018).

Opoczyńskie przysłowia

Jednym ze źródeł do badań gwaroznawczych regionu opoczyńskiego są przysłowia. Nieduży zbiorek 14 przysłów⁹ pochodzi z trzech wsi: Trzaskowice, Paradyż i Nieznamierowice.

Przysłowie to krótkie, proste, często rymowane powiedzenie w postaci zdania, zwykle metaforyczne, zawierające jakąś prawdę lub mądrość opartą na doświadczeniach ludzi¹⁰; służące opisaniu jakiejś sytuacji i pouczeniu; o ludowej proweniencji; charakterystyczne dla danej społeczności i powszechnie w niej znane; od wieków zakorzenione w tradycji i przekazywane z pokolenia na pokolenie (Szpila 2003: 19).

⁹ Znajduje się tu 14 przysłów wraz z 9 przepowiedniami pogody – w dziale *Przysłowia i przepowiednie pogody*, opracował B. Wojewódzki, „Literatura Ludowa” 1966, nr 2–3, s. 68–69.

¹⁰ Zob. np. Rak 2015, szczególnie rozdział IV: *Wartości*, s. 141–260.

Teksty przysłów ukazują stereotypowe sposoby werbalizowania doświadczeń ludzi, modele myślenia o bliskiej rzeczywistości otaczającej człowieka. Odnoszą się one do kalendarza czynności gospodarskich, prac wiosennych, pogody (tzw. przysłowia kalendarzowe¹¹), dotyczą podejmowania wiosennych prac polowych, np. czasu orki wiosennej, sadzenia grochu, siewu owsa, zawierają ostrzeżenia przed konsekwencjami niewłaściwych zachowań ludzkich (np. wystawny tryb życia, niewłaściwe towarzystwo) (por. Popławski 2017, zob. też Popławski 2014). Oto niektóre z nich:

1. Na święty Józef zdymej z góry płuzek.
2. Kto sieje groch w marcu – gotuje go w garcu; kto go sieje w maju – gotuje go w maju.
3. Po świętym Jakubie kozdyn w swoim garku dłubie.
4. Po świętym Dorocie uschnie chusta na płocie.
5. Od świętyj Anki ustały podśniadanki 'posiłek jedzony bardzo wczesnie, przed śniadaniem' [objaśnienie – S.C.]’.
6. Kto sieje tatarke, nasrać na jego gospodarke.
7. Kto censto jarmacy, to sie łajdacy.
8. Dać z Warsiawy robotnika, a wilka do pług – jednakowo sługa.
9. Kto się wdaje w dziadym – musi jego torby nosić.

Opczyńskie gadki

W miesięczniku „Przemiany” ukazywały się w latach 1970–1975 ludowe opowieści pisane gwarą, zwane „gadkami”¹², zanotowane w różnych miejscowościach regionu przez folklorystę, miłośnika regionu, popularyzatora kultury ludowej Bolesława Wojewódzkiego¹³. Opczyńskich godek jest znacznie więcej

¹¹ Zob. szczegółową charakterystykę terminu przysłowie zamieszczoną w interesującej pracy E. Popławskiego na temat frazemów z biblijnymi nazwami osobowymi w gwarach polskich (Popławski 2014: 14–17).

¹² Por. hasło *gadka* w *Słowniku folkloru polskiego* – ‘zagadnienie, zagadka, bajka, zwłaszcza bajka magiczna, krótkie opowiadanie podaniowe lub komiczne, humoreska’. Jak podaje J. Krzyżanowski, „najwłaściwiej będzie uznać gadkę za ludowy odpowiednik facecji” (Krzyżanowski 1965: 118). Także w *Słowniku języka polskiego*, red. W. Doroszewski (1958–1973, II: 1014–1015): *gadka*: 1. pot. ‘rozmowa, pogawędka, mowa, powiedzenie’, 2. ‘bajka, podanie, opowieść’, 3. ‘plotka, domysł’, 4. daw. ‘zagadka’. W publikacji B. Wojewódzkiego (Wojewódzki 1974) nadrzędnym terminem dla zbioru opowiadań ludowych jest bajka magiczna. Spośród opublikowanych w „Przemiachach” tekstów ludowych znalazły się w tym zbiorze Wojewódzkiego następujące utwory: *O wygnanych żwirzokach*, *Złota śmierć*, *Pokonany diabeł*, *O Chrystusie Frasobliwym*, *Dzień do roboty, noc do spania*, *Jak chłop od spania za dnia babę odczytał*, *Mak dusi*, *Umarta chłopu kobieta*, *Co kobietę uzdrowiło*, *Maciek mądrala*, *O kosiarzu wykpiszu*, *Dobra rada*, *Okrągło*, *Spowiedź w burzę*, *Za jeden dziesięć*, *O dziedzicu łajdaku*, *Jak dziedzic za konie, wóz i świnkę nawet kanarka nie dostał, tylko czapkę z mierzwą*, *Z chlebkiem*, *Co święci*, *Zamiana*, *Kara dla wilka*; łącznie 21.

¹³ Bolesław Wojewódzki (1909–1986) – nauczyciel, działacz społeczno-kulturalny, poeta, prozaik, z zamiłowania kolekcjoner-folklorysta, związany pracą zawodową i przez umiłowanie miejsca z regionem opoczyńskim. W jego dorobku prozatorskim znajdują się m.in. zbiór bajek, legend, baśni, godek opoczyńskich pt. *Strachy na smugu*, zebrał i opracował B. Wojewódzki, przedmową opatrzyła H. Kapelań oraz J.P. Dekowski, Warszawa 1974, teksty ludowe: *Diabły*, *strzygi* i *zmory*. *Opczyńskie opowieści ludowe*, opracował i przygotował do druku B. Wojewódzki, legendy i opo-

niż kieleckich: dwadzieścia sześć tekstów zanotował badacz w 10 wsiach regionu: Nieznamierowice, Wójcin, Januszowice, Bukowiec, Ogonowice, Białobrzegi Opoczyńskie, Kuraszków, Kraśnica, Kliny, Bielowice od informatorów średniego pokolenia i najstarszych¹⁴. Zostały one umieszczone w czterech rubrykach: gadki – 10 tekstów; gadki ludowe – 11, folklor – 1, zasłyszane – Opowiadki roztropne – 4¹⁵. Ich tematyka jest zróżnicowana: o rozwiązanym dziedzicu, o żartobliwym kosiarzu (*O kosiorku wykpiście*), o chytrości i skąpstwie chłopów (*Złoto śmirzć*), przebiegłości chłopskiej, o Chrystusie Frasobliwym – historia o Chrystusie, który skamieniał z powodu ludzkich grzechów. Część z nich przywołuje miniony świat jaśniepański ożywiany pamięcią informatorów i dotyczy ludowego pojęcia sprawiedliwości, pokazuje ironiczny stosunek mieszkańców wsi do panów, górowanie chłopskiego rozumu (por. godki z cyklu *Diabli wzięli pana...*), różne ludzkie słabości; lenistwo kobiet, chciwość, niesprawiedliwość, naturę chłopów: spryt, inteligencję chłopską, przebiegłość, podstępność kobiety, która oszukała diabła, skłonność chłopów do nadużywania alkoholu. Są one pełne humoru, ironii itd.

Leksyka gwarowa z tekstów opoczyńskich gadek

- 1) **baba** pot. ‘żona, kobieta’: O, zmiany *bab* lubięły! (O dziedz 3¹⁶), Ba, płacięły Wojtkowi za kazdom *babe*, chćtóm mu na noc przyprowadzić. (O dziedz 3), *Baba* rozdzirała się, kiejby jom krajali w pasy i solóm zasypywały. (Jak chłop 20), [...] boć nie roz, nie dwa za dnia na spaniu swojom *babe* przyłapali. (Jak chłop *babe* 25), *Babie* się ocy zaśmiały, kiej to cudo oboceli. (Maciek 12)
- 2) **baczyć** ‘patrzeć’: – Wy *boccie*, cy mocie wsyćkie jojka ode kur. (Co kobite 22)
- 3) **białny** ‘mający kolor biały’: Nakrywo jom *biołnym* prześcirađłym. (Dziń do rob 22)
- 4) **bogala** ‘człowiek zamożny, np. o dziedzicu: bogaty’: Jedyn dziedzic, *bogala*, ze hej, mieli furmana, którygo śtangretym wołali. (O dziedz 3)
- 5) **bunt** ‘element konstrukcyjny więźby dachowej w postaci belki łączącej krokwie’: – Jo bede społ wysoko, na *buńcie* – kukuryko kogut. (O wygnan zwierz 21)

wieści regionalne pt. *Opowieści i legendy świętokrzyskie*, Kielce 1996 oraz *Mową stron ukochanych*, Kielce 1997 (zbiór wierszy pisanych gwarą opoczyńską, scenariusz widowiska obrzędowego – *Opoczyńskie wesele*). Zob. wspomnienie: Bolesław Wojewódzki (1909–1986). *In memoriam*, „Lud” 1987, s. 453–455.

¹⁴ W każdym z tekstów prasowych, z których ekscerpowałem leksykę gwarową, jest podana nazwa miejscowości powiatu opoczyńskiego, dane informatora (imię i nazwisko oraz niekiedy jego wiek).

¹⁵ Trzeba dodać, że w „Literaturze Ludowej” 1966, nr 2–3, s. 33–43 w dziale *Teksty ludowe* ukazało się 20 opoczyńskich opowieści ludowych, które opracował i przygotował do druku B. Wojewódzki, natomiast 4 opowieści ludowe z powiatu opoczyńskiego zapisał Z. Misiurski (s. 43–46). Dwie z nich dotyczą tekstów z „Przemian” opracowanych przez Wojewódzkiego: *Maciek Mondrala*, *Dobro rada*.

¹⁶ Skrótami tytułów gadek są początkowe wyrazy tytułu, zob. *Materiały źródłowe*.

- 6) **chłop** *pot.* 'mąż; mężczyzna': Baba pojechała w pole, *chłop* został w chałupie. (Zamiana 8), *Chłopy* przybeły na kośbo. (O kos 20), Jedyn z *chłopów* miał w wynzełku lniany worek na mlic dło królików, chtóre trzymał. (O kos 20), Tak jedna kobita mówi do swojego *chłopa* [...]. (Jak chłop 20), Sło trzech *chłopów* przez las. (Złoto śmirzć 15)
- 7) **cyrznie** 'gałązki krzewu ciernistego, tu: tarniny': *Cyrznie* stajóm jeza we włosach, zmarscki orzóm lica, frasuje się Mu głos. (O Chrystusie 15), *Z cyrzni*, rok, nóg i z boku ciece ciurkim krew. (O Chrystusie 15)
- 8) **dobytek** 'gadzina, żywy inwentarz, zwłaszcza bydło': Miał ino jedne krowine, i to jesce jałowom. Wincy zodnego *dobytku*. (Kobyła kobyly 13)
- 9) **drożyć się** 'podawać wygórowaną cenę': Docie, Maćku połowe znalazźnego. Maciek się *drozeli*, stróz nie ustympowali. (Maciek Mondrala 12)
- 10) **duchym** 'szybko', por. też **wziąć duchym** 'szybko': Wziena się co *duchym* za łobiod. (Co kobite 22), Ubieroj się. Ale *duchym*! (Diabeł 20)
- 11) **dziad** 'człowiek ubogi, proszący o jałmużnę; in. żebrak': Przebran beł *za dzioda* najostatnijsego. (O Chrystusie 15), A miesoł ludziskom we łbach, niby *dziad* na łodpuście. (O Chrystusie 15), Downo, przed wojnom, chodziley po wsiach *dziady*. (Dwa dziady 14)
- 12) **dziewucha** 'młoda dziewczyna': Wreście *dziewuch* zbrakło. (O dziedzicu 3), Dziedzicowi zapowiedziół, by światła nie poleli i o nic się *dziewuchy* nie pytali, bo *dziewusyna* mo sesnaście lot. (O dziedzicu 3)
- 13) **faja** 'ekspr. określenie męża w funkcji wyzwiska; człowiek do niczego': Taki chłop. Niby mónz. *Faja*, nie mónz. (Jak chłop 25)
- 14) **galańcie** 'dużo, sporo': Przychodzi wreście. Podpity *galańcie*. (Z chlebkim 23)
- 15) **gorąc** 'upał, skwar': Nadchodzóm zniwa. *Gorónc*, ze cho, cho! (Za jedyn 14)
- 16) **gospocha** 'ekspr. o gospodyni': Óna, *gospocha*, robote swojóm znała. (Co kobite 22)
- 17) **góra** 'strych': Włoz *na góre*. Uwałeł się na plewach. (Gadki 26)
- 18) **habas** 'wyzwisko mężczyzny': „- Oj łysy dziadzie, oj, ty *habasie*, na twoji łysy pale bydło sie pasie!” (Co świeci 14)
- 19) **hejtki** 'pogawędki, plotki': Ale ze beła tako kobita, co nic ino lubiała *hejtki* lotać, zamias im się polepsyc, to im się jesce pogorsieło. (Kara dla wilka 13)
- 20) **hulać** 'tańczyć': - Pamientoj, na weselu mos *hulać* całe casy, bo jo się nie chce za ciebie wstydzic! (Diabeł 20), [...] downi to strasnie duza tych oberów *hulali*. (Diabeł 20), Popijajom, *hulajom*. (Diabeł 20)
- 21) **hurma** 'duża grupa ludzi; gromada, chmara': Somsyadi się schodzm. Jest ich coroz wincyj. Juz nasła *hurma*. (Jak chłop 25)
- 22) **hyra** 'wyzwisko; przekleństwo': - Ty *hyro* - grozi Kowalcykowo chłopu - a toś me ustrojeł! (Dziń do rob 22), Jescek cosik zamamrotoł, płakoł, zol swój, *hyra*, wywnytrzoł, az obaleł się pod stół. (Umarła chłopu 22)
- 23) **jadło** 'jedzenie': - Jak to tak bez *jodła* mozno się obchodzić? (Gadki 26)
- 24) **kapka** 'o śnie krótkim, niedługim': w wyrażeniu językowym *zdrzymnąć się kapkę*: Zdrzymneli sie *kapke*. (Maciek 12)
- 25) **kiej** 'kiedy': *Kiej* pocuły, że w kiesiniach ostały pustki - zaceni sie zbirać ku chałupie. (Co świeci 14)

- 26) **kiejsi** ‘kiedyś’: *Kiejsi*, jak to bywało, wytykoł ludzkie grzychy. (O Chrystusie 15)
- 27) **kierznicza** ‘drewniane naczynie służące do wyrabiania masła; in. masielnica, maśniczka’: Złapoł *kierznicze* na plecy, uwionzoł, leci śwynie puścić. (Zamiana 8)
- 28) **kobyła** ‘urządzenie służące do przytrzymywania drewna w czasie obróbki’: *Kobela* faktycznie stoi. Ino, ze tako, co to dawni na ni chłopy drewna na trepy strugały. Kawoł deski i tyła. Do pługą tego nijak nie zaprzungnie... (Kobyła 13)
- 29) **kocot** ‘ozdobne zakończenie fartuszka lub zapaski w postaci pomponów, in. pomponik’: Panna sarpała paluskami tasiomki i *kocoty* fartuska. (Co kobite 22)
- 30) **kośba** ‘koszenie’: Chłopy przybeły *na kośbo*. (O kos 20)
- 31) **kum** ‘kumoter’: Oboceł *kuma* Walintego. (Umarła chłopu 21)
- 32) **kumoter** ‘mężczyzna trzymający dziecko do chrztu; ojciec chrzestny; in. kum’: Dwa *kumotry* posły do karcmy. (Co świeci 14)
- 33) **łyśkać się** ‘błyskać się’: Pieróny zaceny walić! *Łyskało się*, ze, ze! (Jak chłop babe 20)
- 34) **materyja** ‘ropna wydzielina wrzodu’: Wtedy wrzód im w gardle pynkł, bo na to chorowali, jaze flegmóm i *materyjom* poduski i pierzyne popaskudzieli. (Dobro rada 15)
- 35) **mendel** ‘miara równa średnio 15 sztuk, np. uderzeń bata; miara czasu potrzebnego na odmówienie pacierza’: Tak kozali mu wrzepić *myndel* batów. (O dziedzic 3), Ubeło casu na *mendel* pacirzy. (O kos 20)
- 36) **mitręga** ‘człowiek tracący beczynnienie czas’: – Ty *mitręgo* jedna! Nie wies, ze wiosna, roboty w polu pełno [...]. (Diabeł 20)
- 37) **niedojsza** ‘człowiek niezgrabny; niezdara, niedołęga’: „Nie dejta kundy za Walka, bo Walek je *niedojsza*!” (Diabeł 20)
- 38) **orzydle** ‘część ubrania znajdująca się przy szyi, na piersiach; kołnierz, kłapa, wyłogi’: I juz sie poceli łapać *za orzydle*. (Co świeci 14)
- 39) **pacierz** ‘miara czasu; czas potrzebny na zmówienie pacierza’; we frazeologizmie: *wyjechać na pore pacirzy*: Wyjechoł, nie na długó, na *pore pacirzy*. (Dziń do roboty 22)
- 40) **papierzany** ‘o torbie: wykonana z papieru’: [...] nasypoł popiołu do *papierzany* torby i powiesił nad łózkim. (Co kobite 22)
- 41) **portki** ‘spodnie’: Teroz biere się do wybierzmozowanie ciebie – odpino pasek od *portek*. (Jak chłop 20), Ozerwał mu *portki* i cholewe. (O wygn zwierz 21)
- 42) **przechodni** ‘przechodzień, wędrowca’: *Przechodni* sed przez wieś. (Jak to dziedzic 12), Tak dziedzic bez namysłu siadajóm na kónia i gónióm *przechodniego*. (Jak to dziedzic 12)
- 43) **przeczykać** ‘budzić się’: *Przeczyko* Kowalczykowo. Wytrzyisco ocy. (Dziń do rob 22)
- 44) **przybaczyć** ‘przypomnieć’: Ksiondz niby głos poznajóm, jino *przybocyć* se ni mogóm, cyj. (Dobro rada 15)

- 45) **przyodziewek** 'ubranie': – Wymyjecie się Maćku, włożycie odświntny *przyodziewek*, ogolicie się i udocie do dziedzica. (Maciek 12)
- 46) **rychtować** 'szykować, przygotowywać': Usiedli roz za stołem, gospodyni *rychtuje* obiad. (Kraszone – nie kraszone 13)
- 47) **sielny** 'o uczcie: ogromna, wystawna; zorganizowana dla wielu ludzi; o śnie: mocny, długi': I przykożali gospodyni *sielnom* uctę wyprawić. (Dobro rada 15), – *Sielny* śpik to zdrowie – godali kobita Kowalcyka. (Jak chłop babe 25)
- 48) **stary pot.** 'mąż': *Stary* widzi to wsyćko przez śpare. (Gadki 26)
- 49) **statki** 'naczynia': Po jedzynie *statki* zmeła i zabirała się do jinsyj roboty. (Gadki 26)
- 50) **swaty** 'kojarzenie czyjegoś małżeństwa przez swata; pośrednictwo w zawarciu małżeństwa': I *swaty* się nie udały. (Co kobite 22)
- 51) **śpas** 'żart'; **śpas nad śpasy** 'żart nad żartami': No, no *śpas nad śpasy*, udoł się, udoł. (Jak chłop 25), *Śpas*, rzeczywiście, *nad śpasy*, przykry i dokuczny, tak, tak, ale pómocny, bo baba ode spanio za dnia się oduceli. (Jak chłop 25)
- 52) **ślipie** 'oczy': Baba zbudzieli się. Wytrzescajóm *ślipia*. (Jak chłop babe 25)
- 53) **śpik** 'sen': – *Sielny śpik* to zdrowie – godali kobita Kowalcyka. (Jak chłop babe 25)
- 54) **wieczerza** 'kolacja': Baba *wieczerze* mu tam byle dała, zjod. (Diabeł 20)
- 55) **worlać się** 'wałęsać się, pętać się, poniewierać się': W izbie brud nicem w chliwie, śmiecie się wsendy *worlajóm* od niedzieli do niedzieli, cheba ze som wymiecie. (Dziń do roboty 22)
- 56) **wprzódzi** 'przedtym, kiedyś': A baba, jak *wprzódzi*, jojka tłuce, smazy, do łózka się wali. (Co kobite 22)
- 57) **wsiowy** 'wiejski; mieszkaniac wsi': Nikt z *wsiowych* casu nie zlicy. (O Chrystusie 15)
- 58) **wykpis** 'żartowniś': Jeden, przebieglejsy, jako *wykpis*, znany, godo. (O kos 20), Ten *wykpis* koze zbirać suche krowie łajno. (O kos 20), Tak połapali się, ze ich osukoł *wykpis* i złodziej wielgi. (Jak to dziedzic 12)
- 59) **wyrko** 'łóżko do spania': Niech no jino ji chłop z chałupy wyńdzie – już się wali na *wyrko* i śpi. (Dziń do roboty 22), [...] jego baba bach *na wyrko*, lezy, usypio wocymgniniu. (Jak chłop babe 25)
- 60) **znista** 'strata, zniszczenie': Wszystkom twojom robote zmoğłam, a tyś tyła *znisty* narobił! (Zamiana 8)
- 61) **żywot** 'życie': Ale ze kobite strąśnie *za żywota* lubioł, chcioł ji wyprawić gospodarski pochówek. (Kobyła 13)

Leksyka gwarowa pełni różne funkcje w tekstach godek¹⁷: lokalizującą – usytuowanie zdarzeń w przestrzeni i w czasie, charakteryzującą (socjologiczną: jest elementem socjalnej charakterystyki osób przynależnych do dwóch światów: pańskiego i chłopskiego, także charakterystyki etnograficznej: kultura materialna i duchowa społeczności wiejskiej), stylistyczno-artystyczną (funkcja ekspresywna: ekspresywne nazwy ludzi; także komiczno-humorystyczna).

¹⁷ Typologię tych funkcji przyjąłem za S. Dubiszem (Dubisz 1986: 171–177).

Powyższy wykaz leksyki opoczyńskiej z kieleckich „Przemian” (61 wyrazów) porównałem z zawartością słownictwa w czterech opracowaniach leksykograficznych: w zbiorze regionalnego słownictwa ludowego Dejny, w *Słowniku gwar małopolskich*, w *Słowniku gwary opoczyńskiej* oraz w *Indeksie alfabetycznym wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*. Znak (–) oznacza brak tych wyrazów w danym źródle. Zdaję sobie sprawę z tego, że różnice na liście wyrazów w tabeli wynikają z kryteriów ich doboru (czynnik selekcji bogatego materiału słownikowego, rozległość terytorialna obszaru Małopolski: region – subregiony). Wszystkie wyrazy z listy znajdują się w *Indeksie alfabetycznym...*, dlatego nie ma ich w tabeli. Z 12 wyrazów nieodnotowanych przez Dejnę 2 z nich różni się formą wyrazu hasłowego. W *Słowniku gwar małopolskich* nie ma 22 wyrazów, dwa występują w innym znaczeniu, zaś cztery mają inną formę. Choć wykaz źródeł *Słownika gwary opoczyńskiej* obejmuje materiały prasowe z „Przemian”, to jednak ze względu na ograniczenia liczby stron publikacji niektóre wyrazy zarówno z badań terenowych, jak i prasowe tam się nie znalazły (dotyczy to 9 wyrazów), natomiast jeden wyraz został użyty w innym znaczeniu. Niektóre z nich mają poświadczenie ilustracją cytatawą tylko z „Przemian”, np. *bogala, faja, gospocha, kiej, kiejsi, pacierz, papierzany, przecykać, statki, śpas, worlać się*.

Tabela 1.

K. Dejna, <i>Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego</i>	<i>Słownik gwar małopolskich</i>	<i>Słownik gwary opoczyńskiej</i>
<i>bogal</i> w tym samym znaczeniu co <i>bogala</i>	<i>bogala</i> (–)	<i>dobytek</i> (–)
<i>faja</i> (–)	<i>cyrznie</i> (–)	<i>hejtki</i> (–)
<i>habas</i> (–)	<i>drożyć się</i> (–)	<i>hurma</i> (–)
<i>hyra</i> (–)	<i>duchem</i> (–)	<i>kobyła</i> w innym znaczeniu; w tym znaczeniu <i>kobylica</i>
<i>kobyła</i> (–)	<i>faja</i> (–)	<i>kośba</i> (–)
<i>mitręga</i> (–)	<i>hejtki</i> (–)	<i>łyśkać się</i> (–)
<i>papierzany</i> (–)	<i>gospocha</i> (–)	<i>niedoja</i> (–)
<i>przechodni</i> (–)	<i>habas</i> (–)	<i>przechodni</i> (–)
wyraz hasłowy <i>silny</i> ‘mocny, zdrowy, duży, wielki, obfity’ w tym znaczeniu co <i>sielny</i>	<i>hyra</i> (–)	<i>przybaczyć</i> (–)
<i>śpas</i> (–)	<i>jadło</i> (–)	<i>włożyć się</i> (–)
<i>wykpis</i> (–)	<i>kapka</i> w innym znaczeniu <i>kobyła</i> (–), w tym znaczeniu <i>kobyłka</i>	<i>żywot</i> (–)
<i>worlać się</i> (–)	zamiast <i>kierznica</i> w tym samym znaczeniu są wyrazy: <i>kierzanka, kierzniczka, kierzynka</i>	
	<i>kocot</i> w tym samym znaczeniu co <i>kocotek</i>	

	<i>kośba</i> (-)	
	<i>kumoter</i> (jest formacja żeńska: <i>kumotra</i>)	
	<i>mendel</i> (-)	
	<i>niedojda</i> (-)	
	<i>pacierz</i> w innym znaczeniu	
	<i>przechodni</i> (-)	
	<i>stary</i> (-)	
	<i>statki</i> (-)	
	<i>śpas</i> (-)	
	<i>włożyć się</i> (-)	
	<i>worlać się</i> (-)	
	<i>wsiowy</i> (-)	
	<i>wykpis</i> (-)	
	<i>żywot</i> (-)	

Podsumowanie

Kieleckie „Przemiany”, publikujące teksty z zakresu problematyki społecznej, ekonomicznej, obyczajowej, a także prezentujące dorobek kulturalny regionu, w tym kultury ludowej regionu, w celu ocalenia jej od zapomnienia, pokazania części dziedzictwa kulturowego, tak ważnego dla zachowania odrębności lokalnej, dla podkreślenia tożsamości językowo-kulturowej regionu kieleckiego, także regionu opoczyńskiego, mogą dobrze służyć polskiej dialektologii. Wartość charakteryzowanych materiałów prasowych, z których pochodzi kolekcja opoczyńskiego słownictwa gwarowego, polega na tym, że stanowią one jedno ze źródeł leksykograficznych przy opracowaniu słownika regionalnego. Dotychczas tylko częściowo zostały wykorzystane w polskiej leksykografii gwarowej. Mogą być one pomocne także w badaniach systemu językowego gwar, współcześnie stanowią także punkt odniesienia w badaniach ewolucji tych gwar po okresie półwiecza.

Materiały źródłowe (z „Przemian” w porządku chronologicznym)

- Fornal S., *Opowiadki roztropne*, „Przemiany” 1970, nr 3, s. 12–13: *Im na złość* (wg Antoniego Jurka z Bielowic, pow. Opoczno); *Kraszone – nie kraszone* (wg Antoniego Zięby z Dęby, pow. Opoczno); *Kara dla wilka* (wg Stanisława Świątko z Ogonowic, pow. Opoczno); *Kobyła kobyłe nierówna* (wg Anny Bańczyk z Bukowca, pow. Opoczno).
- Fornal S., *Zasłyszane. Diabeł pokonany* (wg Anny Bończyk z Bukowca, pow. Opoczno), „Przemiany” 1971, nr 5, s. 20.
- Fornal S., *Gadki ludowe. Zamiana* (wg Wiktorii Furowej, Bukowiec, pow. opoczyński), „Przemiany” 1971, nr 7, s. 8.
- Wojewódzki B., *Folklor. Co świeci. Dwa dziady* (Opowiadała Rozalia Wieruszewska, lat 47, Bielowice), „Przemiany” 1971, nr 9, s. 14.

- Wojewódzki B., Gadki (Opowiadała Anna Bańczyk, lat 49, Bukowiec Opoczyński), „Przemiany” 1971, nr 10, s. 26.
- Wojewódzki B., Gadki. *Co kobite uzdrowieło* (Opowiadała Józefa Madej, lat 60, Kliny), *Okrógnło* (Opowiadała Maria Zięba, lat 52, Kraśnica), „Przemiany” 1971, nr 11, s. 22.
- Wojewódzki B., Gadki. *Jak to dziedzic za kónie, wóz i świnke nie tylko kanarka nie dostali, ale copke z mierzwóm* (Opowiadał Stanisław Świątek, lat 71, Ogonowice), „Przemiany” 1971, nr 12, s. 12.
- Wojewódzki B., Gadki. *Dziń do roboty – noc do spanio*, „Przemiany” 1972, nr 1, s. 22.
- Wojewódzki B., Gadki. *O dziedzicu łajdoku* (Opowiadała Franciszka Zarsa, lat 57, Nieznamierowice), „Przemiany” 1972, nr 3, s. 23.
- Wojewódzki B., Gadki. *Jak chłop babę w czasie burzy spowiadał* (Opowiadała Anna Deka, lat 45, Ogonowice), „Przemiany” 1972, nr 7, s. 20.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *O kosiorzu wykpiśie* (Opowiadał Jan Rutowicz, lat 75, Wójcin), „Przemiany” 1972, nr 11, s. 21.
- Fornal S., Gadki ludowe. *Diabli wzięli pana...* (Opowiadała Wiktoria Furowa, Bukowiec, pow. opoczyński), „Przemiany” 1973, nr 4, s. 20.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Dobro rada* (Opowiadała Stanisława Barbara Jarząbek, lat 45, Nieznamierowice), „Przemiany” 1973, nr 5, s. 15.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Złoto śmirzć* (Opowiadał Wincenty Firmowski, lat 70, Januszowice – 1968, z tomu: „Diabły, strzygi, baby”), „Przemiany” 1973, nr 8, s. 15.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *O Chrystusie Frasobliwym* (Opowiadała Franciszka Grochowska, lat 97, Białobrzegi Op. (1932), „Przemiany” 1973, nr 9, s. 15.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Maciek Mondrala* (Opowiadała Stanisława Barbara Jarząbek, lat 45, Nieznamierowice), „Przemiany” 1974, nr 8, s. 12.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *O wygnanych zwierzokach* (Opowiadał Mateusz Arcab, lat 61, Kuraszków – 1968), „Przemiany” 1974, nr 9, s. 21.
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Jak chłop babe od spanio za dnia oduceł* (Opowiadała Franciszka Zarsa, lat 57, Nieznamierowice), „Przemiany” 1974, nr 12, s. 25.
- Wojewódzki B., *Opoczyńskie przysłowia*, „Przemiany” 1974, nr 10, s. 23.
- Wojewódzki B., Gadki, *Z chlebkim* (Opowiadała Rozalia Wieruszewska, lat 47, Bielowice), „Przemiany” 1975, nr 7, s. 23. [B. Wojewódzki, z tomu *Strachy na smugu*]
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Za jedyn dziesień* (Opowiadał Mateusz Arcab, lat 61, Kuraszków), „Przemiany” 1975, nr 9, s. 14. [B. Wojewódzki z tomu *Strachy na smugu*]
- Wojewódzki B., Gadki ludowe. *Umartał chłopu kobita* (Opowiadała Rozalia Wieruszewska, lat 47, Bielowice), „Przemiany” 1975, nr 10, s. 21–22. [B. Wojewódzki z tomu *Strachy na smugu*]
- Topacz W., *Sietniok*, „Przemiany” 1985, nr 11, s. 33. [gwara podhalańska]
- Nitsch K., *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1960: *Opoczyńskie (północne)* 203. Kolonia Oska, s. 181.
- Strachy na smugu. Bajki opoczyńskie*, zebrał i opracował B. Wojewódzki, przedmową opatrzyła H. Kapełuś oraz J.P. Dekowski, Warszawa 1974.
- Surma G., *Teksty gwarowe spod Opoczna*, „Język Polski” LXVIII, 1988, nr 1, s. 42–46; przedruk [w:] A. Skudrzyk, E. Rudnicka-Fira, *Dialektologia. Materiały pomocnicze*.

Konteksty socjolingwistyczne i etnolingwistyczne, Katowice 2010, s. 167–169, 170, 172–173, 179, 241–242.

Wojewódzki B., *Mowa stron ukochanych*, Kielce 1997.

Bibliografia

- Adamczyk M., 1991, *Cztery epoki prasy Kielecczyny 1811–1956*, Kraków–Kielce.
- Cygan S., 2005a, *Ludoznawcze zainteresowania kieleckiej inteligencji*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce, s. 11–27.
- Cygan S., 2005b, *Jan Łoś (1860–1928) jako językoznawca*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce, s. 307–319.
- Cygan S., 2016, *Z zagadnień dialektologicznych Kielecczyny w prasie lokalnej (na przykładzie „Radostowej”)*, „Prace Filologiczne” LXIX, s. 41–58.
- Cygan S., 2018, *Słownik gwary opoczyńskiej*, Opoczno.
- Dejna K., 1962–1968, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, Łódź, t. 1–6, 800 map.
- Dejna K., 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XX–XXI.
- Dejna K., 1994, *Atlas gwar polskich. Sektor VII (kielecki)*, Łódź.
- Doroszewski W. (red.), 1958–1973, *Słownik języka polskiego*, t. I–XII, Warszawa.
- Dubisz S., 1986, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Gala S., 2014, *Kierunki zmian w gwarach polskich (zarys problemu)*, [w:] tegoż, *Wybór pism dialektologicznych i onomastycznych*, red. I. Jaros, Łódź, s. 241–250; przedruk z: *Kultura, język, edukacja*, red. R. Mrózek, Katowice 2000, s. 129–138.
- Gala S., Frank-Rakowska G., Gala-Milczarek B., 2010, *Indeks alfabetyczny i indeks a tergo do „Słownictwa ludowego...” Karola Dejny*, Łódź.
- Jachimczyk A., 2002, *Życie kulturalne Kielc 1945–1975*, Kielce.
- Jaros I., 2001, *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza*, Łódź.
- Kamińska M., 1956, *Uwagi o rozwoju gwary opoczyńskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. IV, s. 55–60.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, Kraków, t. I–VI [t. IV–VI ułożył J. Karłowicz, do druku przygotował J. Łoś, Kraków 1906–1911].
- Kępa-Mętrak J., 1999, *Między misją a rzemiosłem. Kieleckie środowisko dziennikarskie w latach 1945–1989*, Kielce.
- Kępa-Mętrak J., 2005, *Co w prasie piszczy? Charakterystyka świętokrzyskich dzienników regionalnych*, „Studia Bibliologiczne Akademii Świętokrzyskiej”, t. 9, s. 111–134.
- Kępa-Mętrak J., 2012, *Ustawicznie czujni... O dziennikarzach regionu kielecko-radomskiego (i nie tylko)*, Warszawa.
- Krzyżanowski J. (red.), 1965, *Słownik folkloru polskiego*, Warszawa.
- Labocha J., 1990, *Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmatyngwistyki tekstu*, Kraków.

- Łoś J., 1886, *Gwara opoczyńska. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, t. XI, s. 147–190.
- Łoś J., 1886, *Porównanie fonetycznych właściwości kilku gwar polskich*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, t. XI, s. 191–218.
- Nitsch K., 1960, *Wybór polskich tekstów gwarowych*. Warszawa.
- Pająkowska-Kensik M., 2014, *O gwarze kociewskiej we współczesnych tekstach „Pomeranii”*, [w:] *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”*. Kraków, 27–28 września 2013 r., red. M. Rak i K. Sikora, Kraków, s. 345–349.
- Piechnik A., 2014, *Gwara w języku lokalnej prasy (na przykładzie „Głosiciela”)*, [w:] *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”*. Kraków, 27–28 września 2013 r., red. M. Rak i K. Sikora, Kraków, s. 305–311.
- Popławski E., 2014, *Frazemy z biblijnymi nazwami osobowymi w gwarach polskich*, Kraków.
- Popławski E., 2017, *Rok rolniczo-gospodarski w świetle przysłów w gwarach polskich (od św. Macieja – 24 lutego do św. Pawła – 29 czerwca)*, [w:] *Język w regionie, region w języku 2*, red. B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka i A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań, s. 289–303.
- Rak M., 2015, *Kulturemy podhalańskie*, Kraków.
- Reichan J. (red.), 1999, *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”* (t. I: A–O, t. II: P–Ż), Kraków.
- Reichan J., 2002, *Zarys dziejów badań nad dialektem środkowo- i północnomalopolskim*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, red. S. Gala, Łódź, s. 407–418.
- Serkowska K., 2011, *Język kaszubski w miesięczniku „Pomerania” w latach 1963–2011*, „Biuletyn Rady Języka Kaszubskiego”, s. 242–249.
- Siuda M., 2012, *Prasa województwa kieleckiego w latach 1944–1989. Studium historyczno-prasoznawcze*, Kielce.
- Sławkowa E., 2003, *Być stela. Z zagadnień edukacji regionalnej na Śląsku Cieszyńskim*, Katowice.
- Słownik gwar polskich. Źródła*, 1977, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Szpila G., 2003, *Krótko o przysłowiu*, Kraków.
- Szydłowska N. (red.), 2008, *Mądrość jako wartość w przysłowiaach ludowych. Materiały z badań*, Białystok.
- Szymczak M., 1966, *Charakterystyka gwary opoczyńskiej*, „Literatura Ludowa”, z. 2–3, s. 7–10.
- Wolny H., 1973, *Od „Gazety Kieleckiej” (1870) do „Przemian” (1970)*, „Zeszyty Kieleckie. Historia – Literatura – Kultura”, Łódź, s. 158–172.
- Wronicz J. (red.), 2009, *Mały słownik gwar polskich*, opracował zespół: R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, J. Reichan, M. Tokarz, W. Wójcicka, J. Wronicz, Kraków.
- Wronicz J. (red.), 2016, *Słownik gwar malopolskich*, t. I: A–Ó, opracował zespół: M. Buława, B. Grabka, E. Grześkiewicz, J. Kozioł, R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, E. Popławski, M. Tokarz, A. Tyrpa, J. Wronicz, B. Ziajka, Kraków.

Wronicz J. (red.), 2017, *Słownik gwar małopolskich*, t. II: P–Ż, opracował zespół: M. Buława, B. Grabka, A. Kostecka-Sadowa, R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, E. Popławski, M. Tokarz, A. Tyrpa, J. Wronicz, B. Ziajka, Kraków.

Zieniukowa J., 1959, *Sprawy języka i literatury kaszubskiej w niektórych czasopismach regionalnych*, „Literatura Ludowa”, 1959, nr 1–2, s. 23–26.

The place of the Opoczno dialect in the local press (the example of Kielce’s monthly “Przemiany”

Abstract

The local press is hardly ever used for dialectological studies. Press texts from the Kielce monthly “Przemiany”; 1970–1989 can be a valuable source of language material for both the study of the language system of the Opoczno dialect and the dialect lexicon. They are represented by 26 chats from the Opoczno area and Opoczno proverbs. For the purpose of this article, I have extracted dialect vocabulary – 61 words from chats – and compared them with dictionary materials from other sources of Polish dialect lexicography: a collection of K. Dejna’s folk vocabulary, *Słownik gwar małopolskich* (*Glossary of Little Poland dialects*), *Słownik gwary opoczyńskiej* (*Glossary of Opoczno dialects*), the alphabetical index of words from the dictionary *Słownik polskich gwar* (*Dictionary of Polish dialects*). The research results show differences in the resources of this lexicon in the sources listed. They confirm the usefulness of press materials for lexicographic research.